

ՄԵՂԱԽՈՐ ԵՒ ԱՆՄԵՂ ԿԻՆԵՐ

Ե. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԵՒ ՓԱՌԱՆՁԵՄ*

Իբրեւ Սփիւռքահայ եւ իբրեւ Ի. դարու վերջաւորութեան ապ-
րող հայուհի մը՝ յաճախ իրազեկ եմ հուլիսեանս երկուութեան: Այս
երկուութիւնը կը բխի մէկ կողմէն «հայ» ու արմատներէս գրաւոր ու
սերնդաբանական (genetic) յիշողութեան մը գծով՝ որ ժառանգած եմ
դարաւոր անցեալէս, եւ միւս կողմէ՝ Ի. դարու արեւմտեան քաղա-
քակրթութենէն, որուն մէկ մասնիկն եմ: Այս տեսադաշտէս կը ջանամ
դարերու մշուշին քօղը թափանցել ու դիտել անցեալը. ուրիշ խօսքով՝
անցեալի վտիտ գրութիւններուն բովով թափանցել եմ. դարու վանական
գրողներու միտքն ու հոգեվիճակը:

Ե. դարու գրականութեան գումարը ո՛չ միայն կը ցոլացնէ
մշակութային գոյատեւման ջանք մը, թելադրուած կրօնա-քաղաքական
հաշիւներէ, այլ նաեւ կը բացայայտէ բախումը հեթանոսութեան ու
քրիստոնէութեան միջեւ եւ 387ի Հայաստանի բաժանումը՝ Պարսիկ-
ներու եւ Յոյներու միջեւ, որ կատարելապէս ջնջեց պետութեան, նա-
խարարութեան եւ բանակի ոյժը: Ուրեմն՝ Ե. դարու գրականութիւնը
ո՛չ միայն կը ցոլացնէ այդ ժամանակաշրջանի աշխարհահայեացքն ու
մտահոգութիւնները, այլ կը կը հայթայթէ նաեւ օրինակներ (քեմա-
տիկ, հերոսական, եւայլն) արժանանալու ապագայ սերունդներու
հակազդեցութեան եւ կամ նմանողութեան:

Այս ուսումնասիրութիւնը փորձ մըն է մեկուսացնելու ու բնորո-
շելու Ե. դարու երկերու մէջ բնութագրուած կին նախատիպերները՝
իբրեւ փոքրապատկերներ աւելի լայն կրօնա-քաղաքական ու ընկերա-
յին պարունակիւմ: Այս նախատիպերն են Սրբուհի Հռիփսիմէն եւ Փա-
ռանձեմ Թագուհին - երկուքն ալ Դ. դարու ցայտուն դէմքեր:

* Ներկայ յօդուածին մէջ օգտագործուած Ե. դարու աղբիւրները կը դիտուին իբր «գրա-
կանութիւն» բառին լայն իմաստով:

Երբ ուշադրութեամբ կարդանք Ե. դարու երկերը, կը զգանք ներկայութիւնը երկու զուգահեռ պատմողական (narrative) ձայներու. մէկը՝ ջերմեռանդ քրիստոնեային ձայնը, որ կը փառաբանէ եկեղեցին ու անոր ուսուցումները, կը սահմանէ ու կը ջատագովէ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, կը դրուատէ «քրիստոնեայ» նիստ ու կացը երկնային փառքի արժանացման համար եւ միւսը՝ հայրենասէրին ձայնը՝ որ կը սիրէ «Հայոց Աշխարհը», որ հպարտօրէն կը խօսի անցեալի թագաւորներուն եւ հերոսներուն մասին: Երկու ձայն՝ մէկը կրօնական միասնութեան կոչ. միւսը՝ ազգային (այս բառը կը գործածեմ արդէ իր իմաստով) միասնութեան: «Ազգային» կամ հայրենասիրական աւանդական տարրը զետեղուած է Գրիստոնէութեան ծիրին մէջ եւ որուն արդիւնքն է իրականացուած գրականութիւն մը՝ վերականգնանացուած յիշողութեան բովով:

Այսպէս, երբ այս պարունակիւն մէջ կը քննենք կանացի տիպարը, կը նշմարենք թէ հակառակ այս «քրիստոնեայ» հեղինակներուն միտումնաւոր նախասիրութիւններուն, երկու հակադրական՝ բայց միեւնոյն ատեն լրացուցիչ եւ դրական տիպարներ երեւան կու գան: Երկու տիպի կիներն ալ յանդուգն են ու միանպատակ իրենց նուիրումներուն մէջ. մէկը քրիստոնէութեան եւ անոր արժանիքներուն՝ մարմնաւորուած Հռիփսիմէի անձին մէջ,՝ եւ միւսը աւանդական որոշ ըմբռնումներու՝ ինչպէս պատիւ, արդարութիւն, պարտականութեան գիտակցութիւն դէպի ընտանիք, ազգական, թագաւոր ու երկիր՝ անձնաւորուած Փառանձեմ Թագուհիի անձին մէջ: Կարճ խօսքով՝ հակառակ տիպարի զօրաւոր «քրիստոնեայ» բնոյթին, որ դուրսէն ներածուած է եւ ծագումով նոր է, կայ հաւասարապէս ուժեղ հեթանոսական եւ ազգային-աւանդական պատկերացումը կնոջական նկարագրի ու վարքի՝ արմատաւորուած անցեալին մէջ, բխելով առասպելէ, ժողովրդական աւանդավէպէ, զրոյցէ եւ դիւցազներգութենէ:

Շատ դժուար է եզրակացութիւններու յանգիլ հիմնուած ափ մը գրաւոր հատուածներու վրայ, որոնցմէ եւ ո՛չ մէկը գրուած է աշխարհականի մը կողմէ: Եթէ այդ ժամանակաշրջանէն գեղարուեստական գրութիւններ եւս գոյութիւն ունենային, ինչպէս թատերերգութիւն՝ ուր առասպելական, հերոսական ու պատմական անձնաւորութիւններ նիւթ կ'ըլլան այս գրութիւններուն (ինչպէս հին յոյներուն մօտ), մենք գաղափար մը պիտի ունենայինք աշխարհական հեղինակներու աշխարհահայեացքին ու դիրքորոշումներուն մասին: Այս գրութիւնները, իրենց կարգին, մեզի պիտի օգնէին աւելի լաւ հասկնալու, մեկնաբանելու կրօնականներուն գրութիւնները:

Անշուշտ, լռութիւններն ալ բան մը կ'ըսեն, կը թելադրեն ու այս հին գրութիւններուն մէջ կիները ընդհանրապէս բացակայ են: Միւս կողմէն՝ Հռիփսիմէին ու Փառանձեմին բաւականաչափ տեղ տրամա-

դրուած է եւ այս իրողութիւնը՝ իր կարգին՝ կը կրէ իր թելադրուածութիւնը:

Ուսումնասիրութիւնս հիմնուած է Ե. դարու գրաւոր երկու երկերէ վերցրուած քանի մը հատուածներու վրայ. առաջինն է Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը եւ երկրորդը՝ Փաւստոս Բիւզանդացիի Պատմութիւն Հայոցը, որ շատ մը գիտնականներ կը հաւատան թէ դիւցազններգական (epic) պատումներու հաւաքածոյ մը ըլլայ եւ պէտք է կոչուի Բուզանդարան, կամ, Բուզանդարան պատմութիւն¹:

Դիտենք անշուշտ թէ երկու երկերուն մէջ ալ լայնօրէն օգտագործուած է ժողովրդական բանաւոր գրականութիւնը: Սակայն, երկու պարագաներուն ալ հեղինակը՝ միակ անձ մը, որոշած է ընտրովի նիւթեր վերցնել ընդհանուր աղբիւրէն եւ զանոնք զետեղել իր երկին մէջ որոշ շարահիւսութեամբ, նոյնիսկ որոշ ոճով մը եւ նպատակի մը համար: Այսպէս՝ ամէն մէկ երկի ետին կայ ձայն մը, դիրքորոշում մը, տեսակէտ մը: Այս պատճառով՝ նախընտրած եմ այս աշխատութեանս մէջ անդրադառնալ այս երկու գործերուն՝ իրենց հեղինակ-հաւաքողներու անունով. այսինքն՝ «Ագաթանգեղոս», «Փաւստոս»:

Ագաթանգեղոսի պարագային՝ կան անշուշտ զանազան լեզուներով խմբագրութիւններ, ինչպէս նաեւ հայերէն երկու խմբագրութիւններ: Սակայն իմ ուսումնասիրութեանս համար օգտագործած եմ այն բնագիրը, որ դարերու ընթացքին ամէնէն աւելի ժողովրդականութիւն վայելած էր. Robert Thomsonի խօսքով՝ «ընկալուած» աւանդութիւնը (received)², որովհետեւ այդ երկն է, որ ժամանակի ընթացքին, ազդեցութիւն բանեցուցած է, կարծէք, դիրքորոշում եւ նիստ ու կաց ձեւաւորած է:

Ընտրած եմ Ագաթանգեղոսի գործին «ընկալուած» փոփոխակը (version) եւ մէջբերումներս պիտի ըլլան՝ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի արեւելահայերէն թարգմանութենէն (Երեւան, 1977): Իսկ Փաւստոսի պարագային, օգտագործած եմ Ստ. Մալխասեանցի արեւելահայերէն թարգմանութիւնը (Երեւան, 1968):

ՀՈՒՓՈՒՄԷ

Կրօնական միասնութիւն ջատագովող ձայնը էապէս կը ցանկար տեսնել միութիւն Հայ Եկեղեցւոյ շուրջ, կաթողիկոսին անձը ճանչ-

1. Ինչպէս փրոֆ. ԿԱՐՍՈՅԵԱՆ ՆԻՆԱ, *The Epic histories attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patumut'wnk)*, Cambridge, Harvard Univ. press, 1989.
2. THOMSON ROBERT W., *Ծառաջարան Agathangelosի History of the Armenians*, Albany: State Univ. of New York, 1976, p. XVIII.

նալով իբրեւ կեդրոնաձիգ ոյժ: Այս իմաստով, կարեւոր էր քրիստոնէական վարքագիծով դաստիարակել, մանաւանդ օրինակելի տիպարներու պատմութիւններով. եւ որպէսզի Եկեղեցւոյ ղեկավարներուն ջանքերը աւելի արդիւնաւէտ ըլլան, պէտք էր Հայ Եկեղեցիին սկզբնաւորութեան պատմութիւնը ներկայացնել փառահեղ կերպով: Իսկ Եկեղեցին՝ իբրեւ ընդունուած, հիմնուած հաստատութիւն, Գրիգոր Լուսաւորիչն ալ ըլլալով այդ եկեղեցւոյ առաջին հայրապետը: Ազաթանգեղոս կը կատարէ այս պարտականութիւնը ինչպէս բացատրուած է այլուր³:

Զիս հետաքրքրողը՝ Ազաթանգեղոսի ինքզինքին պարտադրած առաքելութեան մէջ Հռիփսիմէին սահմանած դերն էր, եւ այս նկատմամբ՝ ուղեցի գիտնալ թէ ո՞րքանով Հռիփսիմէի մարտիրոսագրութիւնը կը տարբերէր շատ մը ուրիշ մարտիրոսագրութիւններէ:

Ինչպէս բացատրուած է այլուր⁴ «մարտիրոսագրութիւն» (martyrology) կոչուող գրական սեռին մէջ, «հերոս»ները կը մեռնին իբրեւ վկաներ ու մարտիրոսներ «ճշմարիտ հաւատքին» համար եւ այդպէս կ'արժանանան երկնային անմահութեան: Հռիփսիմէն եւ անոր 36 ընկերուհիները մասնայատկութիւն մը եւս ունին – անոնք կոյսեր են: Իբրեւ այդ՝ Յիսուսի խոստացուած հարսեր են: Ուրեմն՝ կատարեալ նուիրումով ու տենդով կ'երազեն մշտնջենական հրճուանք եւ անմահութիւն՝ երկնքի մէջ:

Յարդ բան մը չեմ ըսած՝ որ զանազանէր Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը ուրիշ մարտիրոսացած կոյսերու պատմութիւններէն: Անոնք պարզապէս ընդօրինակելի տիպարներ են, որոնք անցաւոր կեանքը կ'անգոսնեն եւ անարատ՝ սուրբ կեանք մը կը վարեն: Ազաթանգեղոս, սակայն, Հռիփսիմէին, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, շնորհած է առաքելութիւն մը՝ որ շատ աւելի լայնատարած սահմաններ ունի քան իր հոգիին փրկութիւնը կամ փրկութիւնը այն անձերուն՝ որոնք անմիջական յարաբերութիւն ունին անոր հետ: Այս առաքելութեան էութիւնը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ ամբողջ հայ ազգին փրկութիւնը: Ինչո՞ւ կ'ընեմ այս հաստատումը: Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Տրդատ Թազաւորը դարձի բերելու ջանքերուն մէջ ձախողած է եւ 15 տարի կը հիւժի խոր Վիրապին մէջ: Ֆիզիքապէս հուժկու, զօրեղ եւ միեւնոյն ատեն կրքոտ Տրդատը զինաթափ ընելու համար, կին մը պէտք էր որ տրորէր, ջախ-

3. Նոյն, Introduction, p. XXV-XCIII.

4. DELEHAYE HIPPOLYTE, *Sanctus; essai sur le culte des saints dans l'antiquité*, Bruxelles: Société des Bollandistes, 1927. Նոյն, *Les Passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles: Société des Bollandistes, 1921. NOCE CELESTINO, *Il Martirio: testimonianza e spiritualità nei primi secoli*, Roma: Edizioni Studium, 1987. RORDORF WILLY, *Martyre et témoignage, իր Liturgie, foi et vie des premiers chrétiens patristiques*, Paris: Beauchesne, 1986, գլուխ ԻԲ.:

շախէր զայն՝ Ֆիզիքապէս ու հոգեպէս: Այս նպատակին իրագործման միջոցը կը հանդիսանայ մարտիրոսական սեռին յատուկ այսպէս կոչուած «մրցում»ը, «մարտ»ը կամ «պայքար»ը (battle, contest, lutte, combattimento)⁵ Տրդատի ու Հռիփսիմէի միջեւ:

Մարտիրոսագրութեան մասնագէտներ կը բացատրեն թէ ամբաստանող-ամբաստանեալ «փաստարկութեան» յղացքը վարքագրական գրականութեան ծուծն է եւ կը յայտնաբերուի դատաւարական տեսարաններու մէջ՝ ընկերակցութեամբ ամբաստանեալի հրապարակային չարչարաններուն: Կամքերու միջեւ մրցում մըն է եւ երկու կողմին համար ալ՝ վտանգի առարկան՝ ըլլա՛յ ան քրիստոնեայ, ըլլա՛յ հեթանոս, աստուածութեան հանդէպ հաւատարմութիւն⁶:

Հռիփսիմէի պարագային, այս հասկացողութեամբ դատաւարական տեսարան չկայ: Տրդատ՝ պարզապէս հետաքրքրուած է գեղեցիկ երիտասարդուհիով մը, որ տակաւին անձամբ տեսած չէ թէեւ, սակայն, կը փափաքի անոր հետ ամուսնանալ: Հռիփսիմէ՝ ոչ միայն պէտք է պաշտպանէ իր աստուածաբանութիւնը, այլեւ զգաստութեան սուրբ ուխտը, որ պէտք է անվթար մնայ: Ուստի՝ «պայքար»ը թագաւորին ննջասենեակին մէջ տեղի կ'ունենայ Ֆիզիքական ընդհարման կամ մարտի ձեւին տակ:

Ո՛չ մէկ սուրբ-գրային կին (Սառա, Ռեբեկա, Յայել, Դերովրա, որ Ագաթանգեղոս կը յիշատակէ (Ագաթ. էջ 101 եւ 107), եւ որոնց պաշտպանութիւնը կը խնդրէ Հռիփսիմէ՝ իր կացութիւնը նմանցնելով անոնց յատուկ պարագաներուն, կը յաղթահարէ իր հակառակորդը առանց տեսակ մը խաբէութեան դիմելու⁷: Ո՛չ մէկ Յոյն, Ասորի, Վրացի կամ ուրիշ Հայ սրբուհի մը վարքը, որ ինծի ծանօթ է, յայտնաբերած է Հռիփսիմէի պարագային նման կացութիւն մը⁸: Հռիփսիմէին եւ հուժկու Տրդատին միջեւ տեղի ունեցած մենամարտը

5. Հմմտ. Ծանօթագրութիւն թիւ 4ի հեղինակները, ինչպէս նաեւ Introduction, *Holy Women of the Syrian Orient*, Introduced and translated by Sebastian P. Brock and Susan Ashbrook Harvey, Berkeley: University of California Press, 1987, p. 13-19.

6. Introduction, *Holy Women of the Syrian Orient*, նշ. աշխ., p. 15-16.

7. Տեսնել Հիմ Կտակարանի հետեւեալ բաժինները. Սառայի եւ Ռեբեկայի պարագային՝ Գիրք Մննդոց, գլ. Ի. եւ ԻԶ., Յայելի եւ Դերովրայի պարագային՝ Գիրք Դատաւորաց, գլ. Դ.:

8. Աղբիւրներու ցանկը ծաւալուն է. բայց յիշեմ իմ քննարկածներէս ոմանք. BUTLER ALBAN, *Butler's Lives of Saints*, edited by Michael Walsh, San Francisco, 1985. USUARD, *Le Martyrologe d'Usuard d'après l'édition du P. du Sollier et l'édition des Bénédictins*, traduits et publiés pour la première fois en français sous la direction de M. J. Carnandet et Mgr. J. Fèvre avec le concours d'une société d'ecclésiastiques, 2 v., Lyon, 1867. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, mise à jour et considérablement augmentée par François Halkin, 2e ed. 3v., Bruxelles: Société de Bollandistes, 1957. HALKIN FRANÇOIS, FESTUGIERE ANDRE-JEAN, *Dix textes inédits tirés du Ménologe impé-*

մեզի կը յիշեցնէ գերմանական վիպերգական Պրուենհիլտէն, որ մոգական գօտին մէջքին՝ կը յաղթահարէ շատ մը մարտիկներ, կամ մեզի աւելի մօտ՝ Ոսանթուլթը, որուն միայն Դաւիթը կը նուաճէ⁹։ Կամ Գոհարը՝ որ Փոքր Մհերի դէմ կարող է մրցիլ¹⁰։ Կամ ալ Հեքիաթային կախարդ-աղջիկ մարտիկները, ինչպէս Զուլվիսիան¹¹։

Հոսիփսիմէն եւս, գօտեպնդուած է գերբնական ոյժով մը, այսինքն՝ Սուրբ Հոգիով։ Այդպէս կ'ըսէ Ագաթանգեղոս։ Հոսիփսիմէի կատարած գործողութիւնները շատ աւելի կը մտաբերեն հին հեթանոսական ռազմիկ-հերոսուհիները, քան մարտիրոսացող քրիստոնեայ կոյսերը։

Մինչ պալատին դուրսը եւ փողոցներուն մէջ ժողովուրդը կը պարէր ու կը զուարճանար թագաւորին կարծեցեալ Հարսանիքին առթիւ, թագաւորին սենեակին մէջ՝ Տրդատ Թագաւոր՝ այդ նշանաւոր մարտիկը, ըմբիշը, վիրաւոր ձին ուսը առած ու եփրատ գետը կտրած հսկան՝ ո'չ կրնայ հրապուրել, ո'չ ալ ֆիզիքապէս նուաճել աննկուն ու միանպատակ աղջիկը։ Սոսկալի մենամարտ մը տեղի կ'ունենայ։ Հոսիփսիմէ «գագամաքար ոգորելով, առնաքար մարտնչում էր։ Գրեթէ ժամը երեքից միմէն տասը մախառելով, թագաւորը, որ շատ ուժեղ էր համարուած, պարտուեց նրանից։ ... Նա, որ այնպէս ամէն ինչով հռչակուած էր, այժմ մի աղջկանից պարտուեց, յաղթեց Բրիստոսի կամով ու գօրութեամբ» (Ագաթ. էջ 107)։

Կռիւի առաջին հանգրուանը կորսնցուցած, միեւնոյն ատեն բաւական յոգնած ու վճատած, Տրդատ՝ Գայիանէն պալատ բերել կուտայ՝ հրամայելով որ Հոսիփսիմէն համոզէ, որ միտքը փոխէ՝ ու ինք՝

rial de Koutloumous, Edition princeps et trad. française, Patrick Cramer, Genève, 1984. DELCOURT M., Le complexe de Diane dans l'hagiographie chrétienne in Revue de l'histoire des Religions 153, 1953, p. 1-33. Holy Women of the Syrian Orient, Berkeley, 1987. Lives and Legends of the Georgian Saints, selected and translated from the original texts by David Marshall Lang. 2nd rev. ed. London: Mowbrays, 1976. ԱԻԳԵՐԵԱՆ ՀԱՅՐ ՄԿՐՏԻՉ, Լիակատար Վարք եւ Վկայաբանութիւն Սրբոց, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1810-14։ «Սոսիփիմէ չայկականմէ», 24 Հատոր, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1853-1934։ ԲԺՇԿԵԱՆ ՀԱՅՐ ՄԻՆԱՍ, Համառօտ մկարագիր Վարուց Երեւելի Արամց, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1850։ Վարք եւ Վկայաբանութիւն Սրբոց, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1874։ Վարք Հարամց, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1855։ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ ՇՆՈՐՀՔ ՊՏՐԲ., Սուրբեր, Իսթանպուլ, 1975-78։ Նոյն, Հայագգի Սուրբեր, Իսթանպուլ, 1982։ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ ԹՈՐԳՈՄ, Սուրբ եւ Տօմէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Բ. տիպ, Երուսաղէմ, 1957։

9. Սասունցի Դաւիթ, Հայկական ժողովրդական ծաղս. տեքստը կազմեցին Մ. Աբեղեան, Գ. Աբով եւ Ա. Ղանալանեան, ընդհանուր խմբագրութիւն եւ առաջաբան Ի. Ա. Որբելիի, Երեւան, 1939, Գ. ճիւղ, Բ. մաս։

10. Նոյն, Գ. ճիւղ։

11. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ ԳԱՐԵԳԻՆ, Համով հոտով, Թիֆլիս, Գիւտ Ա., Աղանեանց, 1904, էջ 143-161։

Տրդատ՝ սենեակ կը վերադառնայ: Դրան դուրսը կեցած Գայիանէն՝ իր հաւատարմութեան մէջ հաստատ՝ Տրդատը կը վշտացնէ, Հռիփսիմէն յորդորելով ու խրախուսելով երկուքուկէս տպագիր էջերու տարածքին: Մինչ այդ՝ Գայիանէն կը ծեծեն ու կը չարչարեն: Երկրորդ ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ. այս անգամ «օրւան ժամը տասից մինչեւ գիշերւան առաջին ժամը» (Ագաթ. էջ 111):

Անկարելի է չնշարել հէզ Տրդատին աննպաստ դրութիւնը՝ հակառակ իր ֆիզիքական մեծ ոյժին: Ան ո՛չ միայն պէտք է մարտնչի Հռիփսիմէի անխախտելի կամքին եւ ֆիզիքական ոյժին դէմ, այլեւ Գայիանէն անողոզակի կերպով ստացած անոր բարոյական ոյժին դէմ: Աւելցնեմ թէ երկու ընդհարումներն ալ տեղի կ'ունենան ցերեկին, Յրդ ժամէն մինչեւ մայրամուտ: Խորհրդանշականօրէն՝ «լոյս» կը թելադրէ բարի ոյժերուն ներկայութիւնը: Ուրեմն՝ երկրորդ անգամ Հռիփսիմէն կը յաղթահարէ Տրդատը: Պատմողը ախորժակով կը յայտարարէ.

«... Աղջիկը՝ ուժեղ հարածներով պարտութեամբ մատնեց, վաստակաբեկ արեց թագաւորին, որ թուլացած վար ընկաւ»: Եւ այսքանով չգոհացած, «թագաւորին մերկացրեց իր հանդերձաներից՝ պատմումանը պատառ-պատառ եղած, թագի նշանը իրենից ընկած, խլուած, ամօթալի վիճակում թողեց: Թէպէտ իր զգեստն էլ բգիկ-բգիկ պատառոտուած եւ դուրս էր քերած նրա կողմից, սակայն իմէր յաղթող պանեց իր անձը սրբութեամբ» (Ագաթ. էջ 111): Ատկէ ետք, Հռիփսիմէն դռները ոյժով բանալով, կ'երթայ ընկերուհիներուն միանալու եւ եղելութիւնները կը պատմէ անոնց: Յետոյ տեղ մը կը մեկուսանայ ու կը սկսի աղօթել: Հիմա պատրաստ է գալիք ճակատադրին: Ու՝ անշուշտ երեկոյեան՝ երբ չար ոյժերը ասպարէզ իջած են, Հռիփսիմէն ու 36 ընկերուհիները կը չարչարուին ու կը սպաննուին. յաջորդ օր՝ Գայիանէն եւ ուրիշ երկու ընկերուհիներ նոյն ձեւով կ'ենթարկուին չարչարանքի:

Մինչ այդ՝ հետաքրքրական բան մը կը պատահի թագաւորին: Այս ողիմպիական ախոյեանը եւ շատ մը պատերազմներու հերոսը, կ'ըսէ Ագաթանգեղոս, փոխանակ ամօթահար զգալու իր խայտառակ պարտութեան համար, դառնօրէն կը սգայ մահը «սքանչելի Հռիփսիմէին» որ՝ Տրդատին աչքին «... կամանցից ծնածների մէջ աշխարհում իր նմանը չունէր: Վասնզի սիրտս նրա հետ է, եւ մա ամենեւին իմ մտքից դուրս չի գայ, քանի կենդանի եմ ես՝ Տրդատ արքա» (Ագաթ. էջ 117): Ահաւասիկ, բեմը պատրաստուած է հիմա՝ հեթանոս թագաւորին վերջնական պարտութեան համար:

Տրդատ վեց օր կը սգայ Հռիփսիմէի մահը. կը զառանցէ. երբեմն կը խորհի թէ ողջ է Հռիփսիմէն: Եօթներորդ օրը կ'որոշէ վիշտը բոպէ մը մոռնալ՝ որսի երթալով: Ծամբան յանկարծ չար ոգի մը կը յար-

ճակի վրան ու թագաւորը վայրի խոզի կերպարանք կը ստանայ «դաշտերում կոծելով իր մերկ մարմինը» (Ագաթ. էջ 123-4 եւ 411):

Ահաւասիկ՝ բարի բախտը կը ժպտի Գրիգորի երեսին: Գրիգորին՝ որ 15 տարիէ ի վեր կը հիւծի փոսին մէջ: Ան է որ պէտք է ազատէ Տրդատը հիւանդ վիճակէն. այդպէս կ'ըսէ հրեշտակ մը՝ թագաւորին քրոջ, քանի մը տեսիլներու միջոցով (Ագաթ. էջ 123):

Պէտք էր որ Հռիփսիմէն ու ընկերուհիները զոհուէին՝ որպէսզի Գրիգոր յաղթական դուրս գար, որպէսզի իր վարդապետութիւնը քարոզելու առիթը ունենար՝ գիրքին 259րդ պարբերութենէն մինչեւ 715րդը, որպէսզի գիրքին 3րդ բաժինը՝ այսինքն 716րդ պարբերութենէն մինչեւ 900րդը՝ կրէր հետեւեալ վերնագիրը. «Դարձ փրկութեան աշխարհի Հայաստան ընդ ձեռն առն սրբոյ նահատակի», այսինքն Գրիգորին, մինչդեռ բառին բուն իմաստով՝ նահատակը Հռիփսիմէն էր:

Կ'առաջարկեմ հետեւեալ միտքը. եթէ Հռիփսիմէի նահատակութեան եղբրական դրուագը տեղի ունեցած չլլար՝ Գրիգոր փոսին մէջ մոռցուած պիտի մնար:

Հիմա՝ թագաւորը, պալատականները եւ ժողովուրդը Գրիգորի ոտքը կ'իյնան՝ ներողութիւն խնդրելու իրենց մեղքերուն ու գործած ոճիրներուն համար: Գրիգորն է որ Հռիփսիմէի դրուագը կ'օգտագործէ իր նպատակներուն ծառայեցնելու համար, եւ մեղաւորները օրերով կը տառապեցնէ: Ան 65 օր կը սպասէ (Ագաթ. էջ 415), անոնց արտօնելով միայն լսելու եւ խօսելու կարողութիւնները (Ագաթ. 413), մինչ ինք ազատօրէն կը քարոզէ: Յետոյ՝ կ'արտօնէ որ Տրդատ Հռիփսիմեան կոյսերու թաղման իր մասնակցութիւնը բերէ. ուստի՝ ձեռքերուն ու ոտքերուն կճղակները կը թափին (Ագաթ. էջ 429-430): Քիչ ժամանակ ետք՝ երբ այլեւս վստահ է որ տիրապետած է թագաւորի հոգիին ու կամքին, Գրիգոր քանի մը ազօթք կը յղէ Աստուծոյ եւ՝ ահաւասիկ՝ Տրդատի խոզի մորթը, կնճիթը ու ժանիքները կը թափին վրայէն ու դէմքն ու մարմինը իրենց բնական երեւոյթը կը ստանան (Ագաթ. էջ 435): Դարձեալ Գրիգորն է որ թագաւորը եւ միւսները կը մկրտէ. Գրիգորն է հիմա, որ թագաւորին ժիր աջակցութեամբ՝ հեթանոս տաճարները կը կործանէ, քուրմերը կը մաքրագործէ ու եկեղեցիներ կը կառուցանէ: Վերջապէս, Գրիգորն է որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաջին հայրապետը կը հանդիսանայ. եւ մինչեւ այսօր Գրիգորին սահմանուած է Հայաստանի մէջ հեթանոսութիւնը արմատախիլ ըրած ըլլալու եւ քրիստոնէութիւնը հաստատած ըլլալու հսկայական դերն ու պատիւը:

Իսկ «պատկերագեղն» ու «սքանչելատեսիկն» (Ագաթ. էջ 85) Հռիփսիմէն:

Ճիշտ է որ Գրիգոր՝ 65 օր տեւող քարոզութեան ընթացքին ամէն առիթ կը գործածէ Հռիփսիմէի եւ ընկերուհիներուն օրինակը յիշելու

(Ագաթ. էջ 129, 131-133, 137 եւ 407). Հիմնականին մէջ ըսելով թէ Աստուած կոյսերը ուղարկեց ու անոնց նահատակութիւնը արտօնեց, որպէսզի՝ ի վերջոյ՝ Տրդատն ու իր ժողովուրդը փրկուին (Ագաթ. էջ 131 եւ 407). եւ արդէն իսկ նահատակները Աստուծոյ կը բարեխօսեն ի նպաստ մեղաւորներուն (Ագաթ. էջ 407):

Sandro Sticca միջնադարեան միանձնուհի Hrotsvitha-ի թատերագութիւններուն մէկ ուսումնասիրութեան մէջ, կ'ըսէ թէ հեղինակին տրամադրելի յղացքը կատարելապէս քրիստոնեայ յղացք մը ըլլալով, եւ իր գլխաւոր նպատակը ըլլալով կուսութեան փառաբանումը ու յաղթանակը եւ ոչ թէ մարդկային յատկանիշներու զարգացումը, արդիւնքը այն է որ կոյսերը «աստուածաբանական կայունութեան հրէշներ» են¹²: Հռիփսիմէն այսպիսի հրէշ մըն է, կարծէք: Իրօք՝ այս ոչ-հեթանոսական, բայց մարտիրոսագրական համապատկերին մէջ, ան կրկնակի հրէշ մը կը դառնայ: Մինչ Հռոթսվիթայի կոյս-հերոսուհիները կամ հին մարտիրոսագրութեանց կոյսերը գեղեցիկ, նուրբ ու քնքուշ էակներ են, ինչպէս Sticca կը մատնանշէ, որոնք՝ հակառակ իրենց դիւրաբեկութեան՝ իրենց բարոյական յաղթանակը կը տանին¹³, Հռիփսիմէ՝ յայտնապէս այր մարդու կը փոխակերպուի (Ագաթ. էջ 107): Ագաթանգեղոս, հակառակ Հռիփսիմէն դրականօրէն պատկերելուն, զայն կ'ապա-իգականացնէ:

Հռիփսիմէի՝ անմեղ կոյսին նկարագրումը պէտք է սեպուի միջնադարեան Հայաստանի կնոջ կերպարի ըմբռնման մէկ երեսակը, մանաւանդ դիտուած Եկեղեցւոյ սպասարկուններու ակնոցով: Հռիփսիմէի դերը, իբրեւ զգաստութիւն ուխտած կոյս մը, զինք կը վերածէ Մարիամ Կոյսի դասեր եւ ո'չ թէ Եւայի: Եւան մահ կը բաշխէ մարդկութեան. Մարիամը՝ կեանք: Այս գաղափարը աւելի զարգացած է Է. դարուն ապրած՝ Կոմիտաս Կաթողիկոսի Անձինք մուրաբալ բարեպաշտական ու երկարաշունչ շարական-բանաստեղծութեան մէջ, որ իր արդար վայրը գտած է Շարակնոցին մէջ:

Կարելի՞ է գիտնալ՝ կամ չափել Հռիփսիմէի պատմութեան ազդեցութիւնը հայ կեանքին մէջ:

Թերեւս կարելի է ենթադրել թէ Հայաստանի խռովալից պատմութեան ընթացքին, Հռիփսիմէի օրինակը ոյժ ու քաջութիւն ներշնչած է հայ կնոջ կեանքի որոշ պահերուն, երբ իր միակ վահանը եղած է քրիստոնէական հաւատքը: Անունին ժողովրդականութիւնը կ'ապա-

12. STICCA SANDRO, *Sin and salvation: the dramatic context of Hrotsvitha's women in The Roles and images of women in the Middle Ages and Renaissance*, edited by Douglas Radcliff-Umstead, Pittsburgh: Center for Medieval and Renaissance Studies, Institute for the Human Sciences, 1975, p. 8.

13. Նոյն:

ցուցանէ թէ ո՛րքան սիրուած ու յարգուած անձնաւորութիւն մը եղած է Հռիփսիմէն: Պատմական բնագիւղներ եւ ձեռագիրներու յիշատակաւորաններ պատած են «Հռիփսիմէ»ներով եւ այդ անունի տարբերակներով: Աճառեանի Հայոց Անձնանունների Բառարանը վկայ¹⁴:

Իսկ Հռիփսիմէն, իբրեւ բնանիւթ (թեմա), կը գտնենք մեծ մասամբ Ժիսական գիրքերու մէջ, ինչպէս Ճառքնոտիքը, Շարակնոցը եւ Յայսմաւուրքը, քանի մը բարեպաշտական գրութիւններու եւ բանաստեղծութիւններու մէջ, ինչպէս Խորենացիի («Ի Յիշատակ Սրբոյն Հռիփսիմեայ ... անբողոքան») ¹⁵, Ներսէս Շնորհալիի («Ի Սուրբ Կոյսըն Հռիփսիմէ») ¹⁶ եւ ուրիշներ. աւելի ուշ, 1872ին գրուած, կը ծնի նաեւ էմմանուէլ Եսայեանի Հռիփսիմէ թատրերգութիւնը: Հաւանաբար քանի մը ուրիշ գործեր ալ կան, որոնցմէ տեղեակ չեմ: Կը յանդգնիմ ըսել (բայց այս հարցը ուսումնասիրութեան կը կարօտի) թէ Հռիփսիմէ հաւանօրէն նախատիպարը հանդիսացած է այնպիսի գրական ստեղծութիւններու, ինչպէս «Երեւոյն», «Սրբոյն», «Մարտիրոսոյն», եւայլն. այսինքն՝ այն շատ մը անմեղ, անօգնական, տժգոյն ու անգոյն աղջիկներն ու կիները, որոնք սփռուած են ԺԹ. եւ Ի. դարու առաջին կէսի հայ գրականութեան հազարաւոր մոռցուած էջերու տարածքին:

ՓԱՌԱՆՁԵՄ

Փառանձեմը հակադրելով Հռիփսիմէին, կը տեսնենք թէ ան՝ Օշականեան իմաստով՝ «Իրաւ» դուստրն է Նային. հրեշտակի ու սատանայի բարդ խառնուրդ մը: Եթէ, Ագաթանգեղոսի պատմածին համաձայն, Հռիփսիմէ անուղղակիօրէն կարգ ու կանոն մտցուց Հայաստանի մէջ Դրիստոնէութեան կատարեալ յաղթանակով, Փառանձեմ՝ ըստ Փաւստոսի Պատմութեան, Դ. դարու Հայաստանի փոթորկալից անկարգութեան կեդրոնական դէմքերէն եղաւ:

Մեր դասական գործերէն ո՛չ մէկուն մէջ, Դ. դարուն տեղի ունեցած բախումը Հինի ու Նորի, արեւելքի ու արեւմուտքի, հեթանոսի ու քրիստոնեայի միջեւ նկարագրուած է այնպիսի զգալի ու զօրեղ կերպով՝ ինչպէս Փաւստոսի գիրքին մէջ: Աւելին. գիրքին հեղինակ-հաւաքողը ինք կորսուած է հոգեպէս երկուքի բաժնուած իր ջերմեռանդ քրիստոնեայի եկեղեցւոյ պատուէրներուն հանդէպ տածած հաւատար-

14. Հմմտ. հտ. Գ., Երեւան, 1946, էջ 100-104:

15. ՄՈՐԱՅԷ ՅՈՐԴՆԱՅԻ, Մատենագրութիւնք, Բ. տիպ, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, էջ 304-325:

16. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բանք Զափաւ, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1830, էջ 468-475:

մուկեան եւ իր հայրենասէրի երկրի «բնիկ տէր»երուն զօրավիգ կանգնելու մղումին միջեւ: Փաւստոսի երկը հետաքրքրական խառնուրդն է ջերմ բարեպաշտութեան մը եւ ժամանակի հեթանոս վայրագութեան ախորժալից վայելքին:

Հայրենասէր Փաւստոսը կամայ թէ ակամայ կը գործածէ ժողովրդական աղբիւրներ: Եթէ նկարագրածը իրեն հաճելի է՝ կը գովէ. եթէ պարզ, անվնաս եւ ընդունելի պատում է՝ կը պատմէ առանց մեկնաբանութեան. եթէ անհատական մեղաւոր արարք մըն է կամ արարք մը՝ որ երկիրն ու եկեղեցին կը վտանգէ, մանաւանդ միասնականութեան գաղափարը, այն ատեն գրութեան «թռմը», որոշ նշանակալից խօսքեր, որոշակիօրէն կը զգացնեն թէ ի՞նչ է հեղինակին կեցողածը այդ հարցին նկատմամբ: Իրօք, գիրքին կորիզը հանդիսացող նիւթին ընտրութիւնը բան մը կ'ըսէ հեղինակի մասին: Այսպէս, երբ կը քննենք Փառանձեմի վերաբերեալ հատուածները, կրնանք զանոնք սեպել «ժողովրդական բանահիւսութիւն»՝ վերապատմուած Փաւստոսի տեսանկիւնէն:

Փառանձեմ՝ դուստրն է մեծագոր նախարարի մը եւ այրին՝ արքայազուն իշխանի մը. յետոյ կ'ինը, ապա՝ մայրը թագաւորի մը, որ մեղի կը ներկայացուի սաղրանքի ու քահոսային պատերազմի թատերավայրի մը մէջ:

Զիս հետաքրքրող հարցը հոս, այդ դարաշրջանի ընկերային բարձր խաւին պատկանող կնոջ իրավիճակն է: Իբրեւ անհատ՝ ոյժ եւ իշխանութիւն (authority) ունէ՞ր ան: Եթէ այո, կը գործածէ՞ր այդ ոյժը: Եթէ ոչ, կը փորձէ՞ր ձեռք ձգել այդպիսի ոյժ եւ ի՞նչ ձեռով: Ի՞նչ շարժառիթներ զինք կը մղէին ծրագիր մը նախաձեռնելու: Ի՞նչ հետեւանք ունեցեր են իր նախաձեռնութիւնները ի՞ր վրայ եւ մանաւանդ՝ շուրջիններուն ու պետութեան իրավիճակին վրայ:

Ուսումնասիրութիւններս ինծի եզրակացնել տուին թէ Փառանձեմի ոյժ ձեռք ձգելու եւ գործածելու քաղաքականութիւնը տարբեր չէր հին Պարսկաստանի¹⁷, կամ Յունա-Հռոմէական աշխարհի¹⁸, կամ նոյնիսկ Բիւզանդական Կայսրութեան¹⁹ պատմական ու գրական ազդեցիկ կին-տիպարներու քաղաքականութենէն²⁰: Գտայ թէ Փառանձեմ

17. SANCISI-WEERDENBURG HELEEN, *Exit Atossa: Images of women in Greek historiography on Persia in Images of Women in Antiquity*, edited by Averil Cameron and Amélie Kuhrt, London, Croom Helm, 1983, p. 20-33.

18. LEFKOWITZ MARY R., *Influential women in* Ibid., p. 49-64.

19. HERRIN JUDITH, *In search of Byzantine women: three avenues of approach in* Ibid., p. 167-189.

20. ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ ՀԱՅՐ ԿԱՐԱՊԵՏ, Հայ Կայսրուհիներ, տե՛ս Հայ Կայսրի Բիւզանդիոնի, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1905: ՀԱՅՈՒՆԻ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ, Հայուհիմ Պատմութեամ Առջեւ, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1936: ՀՐԱՆՏ ԱՐՄԷՆ, Փառանձեմ

անմիջական-անձնական ոյժ մը չունէր (բացի թերեւս կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ)․ թէ ոյժ ձեռք ձգեց կարճատեւ ծրագիրներ իրագործելու համար, թէ իր նախաձեռնութիւններուն շարժառիթները կու գային իր այր ազգականներուն հանդէպ իր պարտականութեան դիտակցութենէն եւ երբ ձեռնարկած գործողութիւնը իր անձին չահերուն կապուած էր՝ եսասիրական արարք մըն էր, եւ ձեռով մը ան պէտք էր պատժուէր․ եւ վերջապէս, թէ ոյժ ձեռք ձգելու համար՝ իր առած քայլերը Փառանձեմեան այնպիսի սոսկալի պատկեր մը ստեղծեցին՝ որ խեղճը անոր բեռան տակ մնաց մինչեւ Ի․ դար։ Աճառեան, որ մինչեւ իր ժամանակները գոյութիւն ունեցող պատմական բնագիրներ եւ յիշատակարաններ հաւաքած էր իր Հայոց Անճնամուկներու Բառարանը պատրաստելու համար, ձախողած էր մէկ իսկ Փառանձեմ մը գտնել․ այս իրողութիւնը թերեւս մեզի կը յայտնէ թէ Ե․ դարու պատմական Փառանձեմ տիկինը ո՛րքան արհամարհուած անձնաւորութիւն էր։

Թագուիի, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1962։ ՅՈՎՀԱՆՍՍԵԱՆ Ս. Հ., Ամուսնա-ըմտանկան իրաւունքը վաղ աստական Հայաստանում (Դ-Թ դարեր), Երեւան 1976։ ՏԵՐ-ՊԱԻԹԵԱՆ ՔՆԱՐԻԿ, ԺԱ-ԺԵ Դարերի Հայ Վարժաբուծիւնը, Երեւան, 1890. ԳԼԻ․ Ա․։ AIGRAIN R., *L'hagiographie: se sources, ses méthodes, son histoire*, Paris, Bloud & Gay, 1953. BARING-GOULD SABINE, *Virgin Saints and Martyrs*, New York, Crowell, 1901. BOULDING ELISE, *The underside of History: a view of Women Through Time*, Boulder, Co., Westview Press, 1976. Մանաւորաբար ճրդ ԳԼԻ․, *The powerful and the Powerless Women in early Civilizations, 2000 to 200 B.C. եւ ճրդ ԳԼԻ․, Barbarians, Civilizations and Women: Rome, Byzantium, Islam, 200 B.C. to A.D. 1000*. BULLOUGH VERN L., *The Subordinate Sex: A History of Attitudes Towards Women*, Urbana, Ill., Univ. of Illinois Press, 1973. *The Byzantine Saint*, University of Birmingham 14th Spring Symposium of Byzantine Studies, edited by Sergei hackel. *Studies Supplementary to Sobornost* 5. London, Fellowship of St. Alban & St. Sergius, 1981. CAGE MATILDA J., *Woman, Church, and State: A Historical Account of the Status of Women through the Christian Ages, with Reminiscences of the Matriarchate*, 2nd ed. New York, Truth Seeker Co., 1972 (Առաջին հրատարակութիւնը՝ 1900ին)։ CLARK ELIZABETH A., *Ascetic Piety and Women's Faith: Essays on Late Ancient Christianity, Studies in Women and Religion*, v. 20, Lewiston/Queenston, 1986. DIEHL CHARLES, *Byzantine Emperors*, Translated from the French by Harold Bell and Theresa de Kerpely, New York, Knopf, 1963. CAJANO S. B., *Agiografia altomedievale*, Bologna, Il Mulino, 1976. *That Gentle Strengh: Historical perspectives on Women in Christianity*, Charlottesville, Va. & London, University Press of Virginia, 1990. *Images of Women in Antiquity*, edited by Averil Cameron and Amelie Kuhrt, London & Canberra, Croom Helm, 1983. HROTSVITHA, *The Dramas of Hrotsvit of Gandersheim*, translated by Katharina M. Wilson, Saskatoon, Saskatchewan, Peregrina, 1985. MACURDY GRACE H., *Hellenistic Queens: A Study of Woman-Power in Macedonia, Seleucid Syria, and Ptolemaic Egypt*, Johns Hopkins University Studies in archaeology 14 (1932). MOSCARELLA CAROLYN, *Aspects of the Position of Women Under the Roman Empire in Classical and Postclassical Times*, Unpublished article, San Francisco, 1975. MOSSE CLAUDE, *La Femme dans la Grèce antique*, Paris, Editions Albin Michel, 1983. PATLAGEAN EVELYNE, *A Byzance: Ancienne hagiographie histoire sociale*, Annales: e.s.c. 23, 1968: 106-26; repr. in idem, *Struc-*

Այս իմ ներկայացուցած տրամաբանութեամբ կարելի է բացատրել այս արտակարգ կնոջ արագ այլափոխութիւնը «գեղեցիկ» ու «պարկեշտ» աղջիկէ դէպի երիտասարդ ու երջանիկ հարս, եւ յաջորդաբար ալ՝ խելայեղօրէն ողբացող ու միեւնոյն ատեն վրիժառու այրի, ամուսինը չսիրող Արշակ Թագաւորի կին, ռխակալ ու ոճրագործ «անարգուած կին» (scorned woman), ատելի վճուկ-մայր՝ որ զաւակը կ'անիծէ եւ վերջապէս, իբրեւ հոգատար ու արժանապատուութեան տէր երկրին պետ՝ Արշակ Թագաւորին ու զահաժառանգ Պապի բացակայութեան ատեն:

Կ'ընդլայնեմ այս նիւթը:

Գեղեցիկ Փառանձեմը կ'ամուսնանայ Արշակ Թագաւորի եղբօրորդիին՝ Գնելի հետ ու կ'ենթադրենք թէ երջանիկ կեանք մը պիտի ապրին: Սակայն, տեղի կ'ունենայ հանդիպումը Տիրիթի՝ որ Փառանձեմին կը սիրահարի: Ուրեմն, Գնել պէտք է որ մէջտեղէն ջնջուի: Տիրիթ, նենգութեամբ ու սաղրանքով՝ խաղին մէջ կը բերէ ուրիշ երկու անձեր. մին՝ Թագաւորն է՝ որ պէտք է հաւատայ թէ Գնել Թագը շորթելու ծրագիրներ ունի. իսկ երկրորդը՝ սպարապետին եղբայր Վարդան Մամիկոնեանը, որ Թագաւորին պատուիրակի դերը պէտք է խաղայ եւ Գնելը դէպի ոճիրին թակարդը հրապուրէ:

Գնելի յուղարկաւորութեան ընթացքին, Փառանձեմ արդէն քանի մը իրողութիւններէ տեղեակ է, կամ անոնց անդրադարձած է.

Ա) Գիտէ որ՝ իր խօսքով՝ «անմեղ» ամուսինը նենգութեամբ ըստպանուած է.

Բ) Սպանութիւնը արքունի սպասաւորներու ձեռքով եղած է. ուրեմն՝ Թագաւորը տուած է հրամանը:

Գ) Վարդան Մամիկոնեան Թագաւորին ղեսպանն էր. ուրեմն Թագաւորը տուած է հրամանը:

ture sociale, famille chrétienté à Byzance, IVe-XIe siècle. London, Variorum Reprints, 1981; PEETERS PAUL, *Orient et Byzance: les tréfonds oriental de l'hagiographie Byzantine*, Subsidia Hagiographica 26, Bruxelles, Soc. des Bollandistes, 1950. PENZER H. M., *The Harem: an Account of the Institution*, Philadelphia, J.B. Lippincott, 1935. POMEROY SARAH B., *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, New York, Schocken Books, 1975. DE RIENCOURT AMAURY, *Sex and Power in History*, New York, David McKay Co., 1974. *The Role of Woman in the Middle Ages: Papers of the Sixth Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*, State University of New York at Binghamton, 6-7 May, 1972, edited by Rosemarie Thee Morewedge, Albany, N. Y., 1975. SEIBERT ILSE, *Women in the Ancient Near East*, New York, Abner Schram, 1974. *Women's Earliest Records from Ancient Egypt and Western Asia: Proceedings of the Conference on Women in the Ancient Near East*, Brown University, Providence, Rhode Island, Nov. 5-7, 1987, edited by Barbara S. Lesko, Atlanta, Ga., Scholars Press, 1989.

Դ) Վերջապէս, յուղարկաւորութեան ընթացքին, ուղղակի Տիրիթէն կ'իմանայ թէ ան էր բուն դաւադիրը եւ թէ ոճիրին ղրդապատճառը՝ ինք Փառանձեմն էր:

Ուրեմն, երեք այրերն ալ պէտք է պատժուին: Գնելին վրէժը պէտք է լուծուի եւ ուղղակի եւ անուղղակի արարքներէն կ'անդրադառնանք թէ ինք՝ Փառանձեմը՝ պիտի իրականացնէ ասիկա:

Ուստի, անմիջապէս երբ կը լսէ Տիրիթի սիրայորդը՝ բայց անխուճեմ խոստովանութիւնը, Փառանձեմ հրապարակաւ կը յայտարարէ զանիկա: Յետոյ, ձայնարկու կանանց գլուխը կ'անցնի «եւ ձայն ողորցն սկսան նուագել զիրսն տոփամացն Տիրիթայ» եւ այսպէս՝ բոլորը տեղեակ կը մնան պատմութեան: Արշակ եւս ներկայ է: Փառանձեմ գիտէ թէ Արշակ բան մը պէտք է ընէ, բանի որ, վերջապէս, իր եղբորորդին էր որ սպաննուեցաւ եւ ձեւով մը՝ իր գործած մեղքն ալ պէտք է քօղարկէ: Մենք գիտենք նաեւ որ Արշակ պէտք էր պատժել Տիրիթը, որովհետեւ խաբած է զինք եւ որովհետեւ (եւ աւելի կարեւորը) Ներսէս Կաթողիկոսին աղերսը չյարգելով ու Գնելը մեռցնելու հրամանը ետ չառնելով, Ներսէսի անէծքը հրաւիրած է թէ՛ իր անարգ մահուան եւ թէ՛ իր տոհմին՝ Արշակունիներու ճան տապալումին: Եւ տակաւին Արշակ Թագաւոր՝ ինք կը ցանկայ Փառանձեմին: Ուստի, վերջ՝ նաեւ Տիրիթին:

Երբեակի Բ. դէմքը՝ Վարդան Մամիկոնեան՝ մէջտեղէն կը վերցուի Փառանձեմի եւ Արշակի ամուսնութենէն ետք: Փառանձեմ Վարդանի դէմ չարախօսելով, քաղաքական պատճառաբանութիւններ տալով, համոզիչ խօսքեր ընելով, ճարտար հոգեբանութիւն բանեցնելով՝ Արշակ կը մղուի Վարդանն ալ սպաննել տալու²¹:

Հիմա որ Արշակ ամուսնացած է այրիին հետ՝ կ'իմանանք թէ «Որքան Արշակը սիրում էր կնոջը, ա'յնքան էլ սա ատում էր Արշակ քագաւորին»։ անմիջական պատճառը՝ «թէ մարմնով քաւամագ է եւ գոյնով քովս»:

Կարելի է հարց տալ թէ ինչո՞ւ Փառանձեմ ամուսնացաւ Արշակին հետ: Թագաւորի մը հետ ամուսնանալու փառք ու պատի՞ւն էր. Թագաւոր մը մերժելու անկարելիութի՞ւնն էր. իր հօր, Անդովք իշխանին ստիպումով էր. անշուշտ Անդովք շատ պիտի բաղձար այսպիսի խնամիութիւն մը: Թէ ոչ՝ ոխի, վրէժի հարց էր: Կարող ենք միայն կուսել թէ այս բոլոր պարագաներուն միախառնումն էր: Թէեւ կ'ամուսնանայ Արշակին հետ, բայց կը պատժէ զայն, անոր սէրը մերժելով եւ զայն նախատելով: Կայ դեռ աւելին:

21. Հմմտ. ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻՋԱՆԻ, Պատմութիւն Հայոց, (արեւելահայերէն թրգմ. Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1988), Դ. Դպր., գլուխ ԺԵ.:

Յաջորդ տեսարան:

Սիրայի եռանկիւնին գաղափարը՝ որուն զուգահեռը կայ նաեւ Հին Կտակարանի Եսթերի գիրքին մէջ. Ահասաւրոս-Վաշթի-Եսթեր յարաբերութիւնը: Արշակ՝ յունական արքունիքէն իրեն հարս կը բերէ Ողիմպին՝ զոր կը սիրէ: Բայց ի՞նչ կը պատահի. «Նրան ուժգին սիրով սիրեց եւ նրանով գրգռւմ էր առաջին կնոջ նախանձը»:

Հո՛ս է, կը խորհիմ, թէ անձնական հպարտութիւն, ամբարտաւանութիւն եւ պատիւ կը զուգահեռակիւն իրարու՝ Փառանձեմի նախնական վրիժախանձ զգացումներուն եւ կ'արտադրեն հայ գրականութեան առաջին դեւային կինը (demon lady): Հետաքրքրական է որ Թազաւորին ֆիգիքական վնաս չի՝ հատուցաներ. հարց մը՝ որ ուրիշ առիթով պէտք է ուսումնասիրուի²²: Սակայն, պէտք է պատժէ զայն: Ան Ողիմպիի անողորմ թշնամին կը դառնայ եւ Արշակին պատիժը երկսայրի ձեւ կը ստանայ՝ որ կը յիշեցնէ Մետէայի Յասոնին հատուցուած պատիժը: Նախ՝ Փառանձեմ կը փորձէ Ողիմպին թունաւորել. սակայն, այս ալլապէս անգոյն տրիկինը ճարպիկ կը գտնուի ու իր անձը կը պաշտպանէ կերած խմածը իր անձնական սպասուհիներուն պատրաստել տալով: Ստիպուած՝ Փառանձեմ մեղսակից մը կը փնտռէ. կը կաշառէ Մըջինիկ Երէցը, որ Սուրբ Հաղորդութեամբ Ողիմպին կը թունաւորէ:

Փառանձեմի երկրորդ չար արարքը Արշակի դէմ, հօր մը ցաւ պատճառող եւ «ընտանիք» գաղափարին վնասակար, ընտանիքի, տոհմի շարունակութեան խաթարումը թելադրող միջին արարքը՝ կ'ըլլայ իրենց մանչ ու միակ զաւակին տրուած անէծքը: Փաւստոս Փառանձեմին կը վերագրէ չար ոյժերու հետ հաղորդակցելու՝ կարծես բնածին՝ կարողութիւնը եւ կ'ըսէ, «Որովհետեւ անօրէն մարդ էր եւ աստծուց բոլորովին երկիւղ չուներ, նրան դեւերին նուիրեց»: Այս դեւերը սպիտակ օձերու կերպարանքով Պապի մարմնին վրայ կը սողակին, ինչպէս նաեւ իր կամքին կը տիրանան՝ պարտադրելով կատարել զազրելի արարքներ, որոնցմէ մէկն է արուամոլութիւն²³:

Թէեւ ուղղակիօրէն գիրքին մէջ չ'ըսուած, սակայն մենք կը զգանք թէ Փառանձեմ, պատմութեան մէջ գէշ անուն մը ձեռք ձգելէ զատ, ի՛ր իսկ կեանքի ընթացքին կը պատժուի այս երկու զատ արարքներուն համար: Հատուածներէն մէկուն մէջ կ'իմանանք թէ Պապի երիտասարդութեան՝ Փառանձեմ կը լսէ Պապի անբնական վարքի մասին ու կ'որոշէ միջամտել ու կ'ենթադրենք՝ սրբազրել: Ուրեմն, կը մտնէ Պապին սենեակը ու դիմացը կը նստի, մինչ Պապ՝ անկողնին մէջ թաւալելով ու ճչալով կ'աղաչէ մօրը որ հեռանայ: Ահաւասիկ պարբերութիւն մը բնագիրէն.

22. Թազաւորի անձին անձեռնմխելիութեան հարցն է, կը խորհիմ:

23. Հմմտ. ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԻ, Դ. Դպր., գլ. ԽԴ. եւ Ե. Դպր., գլ. ԻԲ.:

«Պատանհին...ասաց մօրը. վե՛ր կաց, գնա՛ այստեղից, որովհե- տեւ մեռնում խորովում եմ, կ'այրւեմ, կը պայթեմ, եթէ այստեղից չգնաս: Իսկ մայրն ասաց. ես այստեղից դուրս չեմ գա, չեմ գնա: Իսկ նա աւելի ու աւելի սաստկացնում էր ճշալն ու վայելը: Իսկ մայրը նայեց ու տեսաւ իր աչքերով՝ որ սպիտակ օձերը պատել էին բազմոցի ռոտերը եւ փաթաթւում էին պատանի Պապին, մինչ նա պտուկած ան- կողմում՝ րդաւում էր, պահանջում էր այն պատանիներին, որոնց հետ խառնակւում էր: Մայրը այս տեսնելով յիշեց, թէ ում էր մուկրել իմֆը իր որդուն ծնած ժամանակ: Հասկացաւ, թէ այն (դեւերն) եմ, որ օձերի կերպարանով փաթաթւում եմ որդուն: Արտասելով ասաց. Վայ ինձ, իմ որդեակ, ես չգիտեի որ դուն տանջւում ես: Վեր կացաւ, այնտեղից հեռացաւ, որպէսզի (Պապը) ցանկութիւնը կատարի»²⁴:

Այսպէս, Փառանձեմ կը յայտնաբերուի նաեւ իբրեւ տառապող ու կարեկցող մայր:

Արդեօք Փաւստոս Փառանձեմի կեանքին անպատիւ վերջաւորու- թիւնը, այսինքն՝ Պարսկաստանի մայրաքաղաքի փողոցներուն մէջ մերկ-մերկ ցուցադրուելը, յետոյ քանիցս անգամ բռնաբարուիլը եւ վերջ գտնելը անհետք գերեզմանի մը մէջ՝ ի՞նչպէս կը մեկնաբանէ: Իբրեւ ներսէսի անէծքի իրականացման մէկ երե՞սը, թէ ոչ իբրեւ ար- ժանի պատիժ անձնասիրութենէ մղուած բիրտ արարքներուն համար: Փաւստոս կը լռէ, բայց կը խորհիմ թէ երկուքն ալ ըսել կ'ուզէ: Աւել- ցնեմ սակայն, որ Փաւստոս որոշ չափով արգարամիտ կը գտնուի Փառանձեմի հանդէպ, երբ զայն կը դիտէ իբրեւ ազնուական զոհ՝ ի դիմաց իր ընտանիքի այրերուն եւ ի պաշտպանութիւն իր երկրին: Բացատրեմ:

Կայ կարեւոր հատուած մը, ուր Փառանձեմ շատ դրական կերպով ներկայացուած է: Փաւստոս պարզապէս կը պատմէ առանց զինքը գո- վելու, սակայն հոս-հոն երբ անունը կը յիշէ, փոխանակ «Փառանձեմ» կամ «Արշակի կին Փառանձեմ» ըսելու, ինչպէս ուրիշ տեղեր, «Տիկին Հայոց Աշխարհի» կամ «Փառանձեմ Տիկին» կը գործածէ: Յետոյ, զայն կը ցուցաբերէ իբրեւ արի, ազնուաբարոյ ու ծանրաբարոյ պետը երկ- րին: Հայաստանի մէջ քահոս կը տիրէ: Որդին՝ Պապը յունական ար- քունիք կը գտնուի: Ամուսինը՝ Արշակ թագաւոր եւ բանակի սպա- րապետ՝ Վասակ, երկար ատեն պարսիկներուն ձեռքը մնալէ ետք՝ ցասկոտ մահեր արձանագրած են ու պարսկական բանակը Հայաստանի վրայ կը քալէ:

Ենթադրաբար՝ Փառանձեմ երկիրը կը կառավարէր՝ թագաւորի, գահաժառանգի ու բանակի Սպարապետի բացակայութեան. բայց ասի- կա՝ իբրեւ իրողութիւն՝ չ'ըսուիլ մեզի: Բայց երբ Պարսիկները կը

24. Հմմտ. ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻՋԱՆԻ, Դ. Դպր., գլ. ԽԴ.:

յարձակին Հայաստանի վրայ, Փառանձեմ՝ 11.000 զինուորներով ու 6.000 կիներով կը քաշուի Արտազերս բերդ եւ 14 ամսուան ընթացքին կը պաշտպանէ զանիկա, մինչ Պապ՝ Յունական օգնութիւն բերելու բազմաթիւ խոստումները չի՝ կարողանար իրականացնել: 14րդ ամիսէն ետք, բերդին բոլոր մարդիկը՝ բացի Փառանձեմէն եւ երկու նաժիշտներէն՝ կը մեռնին խորհրդաւոր ձեւով: Երբ Փառանձեմ թագուհին կը մնայ առանձին՝ անձնատուր կ'ըլլայ թշնամիին²⁵:

Այս դրուագը գեղեցիկ օրինակ մըն է, ուր կին մը մեծ չափերով ներքին ոյժ կը ցուցաբերէ. քաղաքական ու ռազմական որոշումներ իր ձեռքը կ'առնէ՝ ի դիմաց ընտանիքի այրերուն: Փառանձեմ, ամենաքիչը 14 ամիս իսկական իշխանաւորն ու իշխանութիւնն է երկրին: Իր ներկայութիւնը ուժեղ ու կեցուածքը օրինակելի պէտք է եղած ըլլայ, որովհետեւ միայն իր անձնատուր ըլլալէն յետոյ է որ Հայաստանի քաղաքները մէկ առ մէկ Պարսկական բանակին կը յանձնուին²⁶: Այս հատուածին մէջ, թէեւ Փաւստոս բացայայտ դրուատիքին մէջ ժլատ է, սակայն ընդհանրապէս Փառանձեմը դրական կերպով կը ներկայացնէ: Դժբախտաբար, սակայն, մինչեւ նոյնիսկ ԺԹ. դար, պատմաբաններ նախընտրած են շեշտել այս թագուհիին նկարագրին ու արարքներուն մովթ ծալքերը միայն:

Փառանձեմի խորապէս տրամաբիւ պատմութիւնը՝ հարուստ աղբիւր է եւ եղած է վէպերու, թատերգութիւններու, օփերաներու ու բեմապարերու համար: Կարելի է իր անձնաւորութիւնը կոտորակել տեսակ-տեսակ գրական ստեղծութիւններու, ինչպէս՝ «հրապուրիչ կիներաստուածուի», «մարդիւոյ-աստուածուի» (seductress-goddess), դաւադրող «դիւայիմ տիկիմ», վրիժառու «մախատուած կիմ», այր մարդու առնականութեան սպառնացող «կախարդ կիմ», եւ «ռմրագործ, բաժ կիմ» (murdering bitch). Կարող ենք թուել նաեւ իբրեւ «գոն»՝ այր ազգականներու բռնադատութիւններուն, ինչպէս՝ հասկցող ու կարեկցող մայր, ազդու, պատասխանատու եւ արժանապատուութեան տէր առաջնորդ-պետ, եւ նոյնիսկ «բաղաբաղման մարտիրոս»:

Փառանձեմ շատ դանդաղ կերպով եւ շատ ուշ, այդ ալ մեր վերջին դարաշրջանին իր արժեւորումը ստացաւ: ԺԹ. դարու քանի մը թատերգութիւններուն (Թոմաս Թերզեանի, Արմենակ Հայկունիի, Սահակ Տէր-Մովսէսեանի) մէջ կը հանդիպինք անոր, բայց անունը վերնագիրներու մէջ չկայ՝ մէկ բացառութեամբ (Ոորէն Նար-Պէյ): Իսկ ասոնց մէջ Փառանձեմ կը շարունակէ ըլլալ եսասէր, կործանարար ու բացասական տիպար մը: Թերեւս Ռաֆֆիի Սամուէլով է որ աւելի դրական պատկերը սկսաւ երեւան գալ եւ կը շարունակուի մին-

25. Հմտ. ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԺԱՆԻ, Դ. Դպր., ԿԷ. ՄԵ.:

26. Հմտ. ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԺԱՆԻ, Դ. Դպր., ԿԷ. ՄԵ.:

չեւ այսօր (Տիգրան Չուխաճեանի օգիերան Արշակ Բ., Ստ. Չօրեանի Պապ Թագաւոր, Հայոց Բերդը, Նայիրի Չարեանի Արշակ եւ Շապուհ պոէմը, Պերճ Չէյթունցեանի Աւերած Քաղաքի Առասպելը եւ ուրիշներ)²⁷:

Այս «Հայ կնոջ» հմայիչ անճնաւորութիւնը, Հայրենիքը պաշտպանելու անոր քաջարի առաքինութիւնը, նախաքրիստոնէական հեթանոս ոգիի իր արտացոլումը բոպէ մը Հայկական ինքնատիպ դէմք մը կը գծագրէ, որ սակայն չէ բեռնաւորուած դուրսէն ներածուած ու մակադրուած (superimpose) քրիստոնեայ ինքնութեամբ մը. ինքնութիւն մը՝ զոր ժամանակակից կոտորակուած բազմաթիւ Հայ հոգիներ կը փնտռեն, որպէսզի կարողանան սահմանել իրենց սեփական ներկայ դիմագիծը (self-image):

ԾԻԱԾԱՆ – ՀԻԱ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

27. Փաւստոսի Հայ նոր գրականութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին տե՛ս ՍԱՖԱՐԵԱՆ ՎԱԶԳԷՆ, Փաւստոս Բուզանդի Հայոց Պատմութեամբ քննադատելով հայ մոր գրականութեամբ մէջ, Երեւան, 1979: